

Спартанський поліс в архаїчну епоху З циклу «Антична цивілізація». Стаття п'ята*

Віктор СТАВНЮК

2. Характеристика спартанського поліса

Економічною основою і в той же час економічною умовою існування «общини рівних» став переділ лаконських та мессенських земель поміж воїнами-гоплітами. Права верховного власника над клерами та прикріпленими до них ілотами належали всій общині, яка, таким чином, здійснювала постійний і реальний контроль над володарями наділів, слідувала за додержанням поміж ними економічної та, зрештою, і правової рівності.

Паралельно з переділом земель та ілотів, з посиленням впливу ефорату був запущений в дію і весь нівелюючий механізм «Лікургового устрою» — системи спільних трапез-сисітій, спартанського виховання, вікових класів, що давало змогу поставити під надійний контроль весь спосіб життя спартіатів. За одночасної заборони золота та срібла, фактичного вилучення громадян зі сфери товарно-грошових відносин не дійсно впродовж короткого часу перетворило спартанський поліс на «общину рівних», члени якої займалися майже виключно військовою муштрою, тоді як періеки та ілоти давали їм усе необхідне для хоча й не розкішного, але все ж таки безбідного існування.

Щодо походження терміна «ілот» у античних авторів існують різні версії. За однією з них, в його основі — назва лаконського міста Гейлос, яка у російськомовних виданнях передається звичайно новогрецьким «ілос»: у той час, коли всі жителі Лаконіки підкорилися наказу царя Агіса,

вони одні відмовилися сплачувати встановлену данину. Перетворені після їх виступу на общинних рабів, вони й були названі ілотами (точніше — гейлотами). За іншою ж версією термін «ілот» (гейлот) утворився від слова «гейлон» — похідної форми дієслова «гайресо», що означає «брати в полон»: так були названі перетворені спартіатами на рабів дорійські жителі Лаконіки, ахейці. Сучасні ж дослідники більш схильні виводити походження терміна від дієслова «галіскомай», яке цілком певно перекладається саме як «брати в полон».

Як уже було сказано, інститут ілотії почав складатися ще за часів завоювання Спартою долини Евроту. Лікург, розподіливши земельні наділи, клери, серед спартіатів, згідно з традицією прикріпив до них поневолених ілотів. Остаточо ж оформилася ілотія, як це також було показано, лише після другої Мессенської війни. Тоді загальна кількість клерів, розподілених серед переможців, сягнула 10 чи, за іншими даними, 9 тисяч. Відповідно за рахунок поневолених мессенців зросла і кількість ілотів. На думку сучасних дослідників, їх загальне число могло становити понад 200 тис. чоловік.

Основним обов'язком ілотів, безумовно, була продуктивна сільськогосподарська праця — землеробство, садівництво, виноградарство та скотарство. Працювали вони на клерах, від яких відчувувати їх (згідно зі спартанськими законами та договорами, укладеними між переможцями та переможеними) було суворо заборонено. До певної міри клер взагалі знаходився у розпорядженні ілота, оскільки спартіат-володар наділу не мав

права втручатися у виробничі справи. Такими чином, ілотам була надана господарча самостійність — вони практично на власний розсуд вели господарство, у їх володінні знаходилися сільськогосподарський реманент та робоча худоба. Щорічно вони мусили сплачувати спартіатам апофору, данину, частка якої сягала спочатку половини врожаю, а згодом, на думку вчених, від половини до $\frac{1}{6}$ чи $\frac{1}{7}$ його частки. За свідченням Плутарха, до апофори входили: вино, оливкова олія, інжир, сир і ячмінь — з розрахунку 70 медімнів на чоловіка та 12 медімнів на жінку. Все, що перевершувало встановлену норму, знаходилося у розпорядженні ілота: спартанець, володар клера, не мав права збільшити апофору. Подібні обмеження чітко засвідчували, що верховним власником як землі, так і прикріплених до неї ілотів, є не конкретний спартіат, а вся «община рівних»: кожен має лише чітко визначену частку урожаю — не більшу й не меншу, ніж усі його сусіди. Водночас така регламентація стосунків між володарями клерів та прикріпленими до них ілотами мала за мету надати їм видимості законності, раціональності, не випустити їх з-під контролю, не допустити, щоб доведені до відчаю безкінечним пограбуванням ілоти повстали проти своїх гнобителів. В умовах, коли всі ілоти належали до однієї етнічної групи, розмовляли на одному діалекті грецької мови і ще пам'ятали про часи, коли їх земля була незалежною, подібна пересторога не здавалася надмірною. Тим паче, що в усьому іншому їх становище мало чим різнилося від становища так званих «куплених рабів» у інших полісах Греції, а можли-

*Продовження. Початок див.: 2007. № 8.

во, було ще й важче: спартіати всяко принижували ілотів, намагаючи привчити їх до покори, витравити з їх свідомості пам'ять про колишню свободу. Вони повинні були виконувати найганебніші роботи. їх примушували носити шапки з собачої шкіри та одягатися у шкіри тварин. Щороку кожен ілот мав отримувати певну кількість ударів, хоч би й не мав за собою жодної провини — для того лише, щоб пам'ятав, що є рабом. Більше того, оповідає Афіней, коли ілот набував більшу за належну норму фізичної сили, яка подобає рабу, його карали на смерть, а на його хазяїна накладали штраф за те, що не зумів стримати фізичний розвиток ілота. Основну масу фізично сильних та розумних ілотів винищували спартанські юнаки під час кріптії, таємних вилазок, які вони здійснювали з санкції властей. Щоб виправдати такі вбивства, пише Арістотель, новообрані ефори щорічно оголошували війну ілотам.

Проте й без ілотів, своїх постійних і головних ворогів, спартіати існувати не могли. Сама «община рівних», як ми пам'ятаємо, сформувалася значною мірою завдяки наявності такого потенційного ворожого оточення.

Використовували спартіати ілотів і у воєнних походах. За свідченням Геродота, у битві під Платеями під час греко-перських війн на кожного спартіата припадало по семеро ілотів. Під час походів вони здебільшого займалися приготуванням їжі, будівництвом таборів, винесенням загиблих та поранених з поля бою, а також виконували обов'язки зброєносців своїх хазяїв. Інколи їх виставляли як заслін попереду війська, на який і припадав перший удар ворогів. За заслуги, особливо — за відданість, виявлену ними під час воєн, ілотів могли відпускати на волю, проте право на це мав не окремий спартіат, а вся «община рівних». З таких вільновідпущеників згодом сформуються неодамоди, мотони, мофаки та інші суспільні категорії, що знаходилися за своїм становищем посередині між спар-

тіатами та ілотами. Щоправда, в архаїчну епоху подібна практика ще не набула широкого розповсюдження. Спартіати йшли на звільнення ілотів з'великим небажанням, лише коли це було необхідно самому полісу. Тож не дивно, що загроза ілотських повстань постійно зберігалася у спартанському полісі. Таємні змови та заколоти, які раз по раз виникали серед ілотів, вилилися в середині V ст. до Р. Х. у так звану третю Мессенську війну, в якій Спарті вдалося перемогти, лише покликавши на допомогу всіх своїх союзників.

На завершення теми ілотії значимо, що ототожнення її з рабством є до певної міри умовним. Це розуміли вже античні автори, котрі інколи розглядали їх як перехідну форму між вільними та «купленими рабами», тобто рабами класичного типу. Проблема ця, хоча й має солідну історію дослідження, не вирішена остаточно й донині. Згідно з однією, досить поширеною, версією, ілоти були не рабами, а «кріпаками стародавнього світу», оскільки були досить вільними як у особистому, так і у виробничому плані. Більш зваженою проте видається інша точка зору, за якою ілотія — то специфічна форма рабства, за якої раб не відчужується від землі та засобів виробництва; вона являє собою варіант колективного рабства, що виникає в результаті завоювання в період дорійського переселення та в епоху колонізації.

Другою, також підкореною спартіатами групою населення були періеки. Як уже зазначалося, склад періеків був змішаним — ними ставали і ахейські, і дорійські общини, що визнавали над собою владу Спарті і зобов'язувалися сплачувати їй данину. Пізніше, як ми пам'ятаємо, в число періеків приймалися і переселенці з інших областей Еллади, які знаходили заступництво з боку Спарті і поселялися з її дозволу на вільних територіях. Як правило, поселення періеків розташовувалися у гірських та прикордонних районах Лаконіки і Мессенії, вони становили ніби

природний заслін на підступах до рівнинних районів, на яких проживали ілоти. Періеки, на відміну від ілотів, були особисто вільними і вважалися спочатку членами спартанського полісу, тобто користувалися нарівні зі спартіатами громадянськими правами. Як уже було сказано, ситуація змінилася за часів царя Агісі, котрий зробив їх данниками спартіатів і позбавив політичних прав. Лише у своїх поселеннях, яких за деякими свідченнями налічувалося біля сотні, вони користувалися правами місцевого самоуправління, хоча спеціальний спартанський уповноважений і слідкував за дотриманням ними встановлених правил та сплатою спеціального податку, так званого «царського форосу». Окрім того, періеки змушені були виставляти в разі необхідності військових, які разом зі спартіатами брали участь у всіх експедиціях — як зовнішніх (проти сусідніх полісів), так і внутрішніх (на випадок повстання ілотів). Основною ж функцією періеків була праця у сільському господарстві, і особливо — ремесла та торгівля, якими, окрім них, не займався в Лакедемоні більше ніхто. Саме на періеках, таким чином, лежав обов'язок задоволення потреб спартанського поліса у зброї, знаряддях праці та невишуканих предметах побуту, за що вони одержували платню — залізні гроші, знамениті оболі, які, щоправда, ніде, окрім Лакедемону, не ходили.

Таким чином, ілоти та періеки своєю працею створювали найнеобхідніші умови для вивільнення спартіатів від усякої виробничої діяльності, для забезпечення їм дозвілля, використання якого підкорялося єдиній меті — вихованню воїна-гопліта, достойного громадянина «общини рівних». Громадянином Спарті могла бути тільки людина, яка відповідала чотирьом основним вимогам, а саме: походила від батьків-спартіатів, володіла клером з ілотами, пройшла школу спартанського військового виховання та підкорялася спартанським законам і представникам влади. На це і був

спрямований «Лікурів устрій», норми якого регламентували все життя «общини рівних» в цілому і кожного її члена зокрема — від моменту народження до самої смерті.

Корпоративне, общинне начало властиве більшою або меншою мірою будь-якому полісу, проте у Спарті збереження єдності громадянського колективу було особливо актуальним — від цього залежала сама можливість протистояння постійній військовій загрозі. Тож і не дивно, що всі так звані закони Лікурга виявилися спрямованими на одне — на нівелювання будь-яких відмінностей між громадянами в усіх абсолютно сферах життя. Основою рівності став уже сам принцип рівного розподілу між громадянами однакової величини клерів з прикріпленими до них ілотами. Плутарх розповідає, що коли Лікург після такого розподілу повертався якось у Спарту і проходив через Лаконіку, де тільки-но закінчилися жнива, він побачив ряди снопів однакової величини і сказав з посмішкою, звертаючись до своїх супутників, що вся Лаконіка видається йому спадщиною, яку розділили порівну численні брати. Зазначимо у цьому зв'язку, що залежність між статусом громадянина та статусом його як землевласника у Спарті була чи не найжорсткішою з усіх ранньогрецьких полісів: утрата клеру означала автоматичне виключення з числа повноправних громадян. Це й зрозуміло: подібна перспектива загрожувала Спарті справжньою катастрофою, адже з розривом зв'язку: громадянин—землевласник розривався й ще один важливий полісний зв'язок: громадянин—воїн. Щоб запобігти такій катастрофі, було встановлено контроль над власницькими правами політів — як уже було сказано, спартанськими законами заборонялося продавати, дарувати, передавати у спадок чи відчужувати ще якимсь чином клери та ілотів.

Другим важливим заходом щодо підтримання серед спарт-

іатів майнової рівності стали закони проти розкоші та заборона накопичення багатства. Подібні заходи також є характерними для всіх античних полісів. У менталітеті суспільств, що базуються на егалітарних принципах, в тому числі й общинному менталітеті, багатство завжди розглядається як зло. У цьому проявляється інтуїтивне усвідомлення потенційної небезпеки, яку воно становить для єдності общинного колективу: багатство, а ширше — товарно-грошові відносини взагалі, проникаючи в общину, завжди руйнує, розкладає її зсередини. У Спарті, за словами філософа Теофраста з оточення Арістотеля, «було зроблено все, щоб багатство перестало бути багатством». З цією метою Лікург заборонив обіг золотої та срібної монети, а натомість впровадив залізну — так звані оболі, залізні пруті, які не ходили ніде, окрім Спарті: за них нічого не давали, пише Плутарх, і сміялися над ними, через що на них не можна було купити ні закордонних товарів, ні предметів розкоші. У самій же Спарті виробництво вишуканих, та й взагалі красивих речей заборонялося, а «лишні ремесла та мистецтва» було «вигнано» за її межі.

З погляду на такий стан речей стає зрозумілим економічний та культурний занепад VI ст. до Р. Х., коли Лікургові закони запрацювали у повну силу. Місцеві ремісники з переїзців змушені були орієнтуватися на невибагливі запити спартіатів і втратили свої позиції на зовнішніх ринках (та й не могли вони торгувати за іноземну «валюту» — ввозити в Лакедемон золото й срібло було також суворо заборонено). Іноземцям же нічого було робити в Спарті: «...чужоземні кораблі, — пише Плутарх, — не заходили в спартанські гавані. В Спарті не з'являлися ні оратори, ні утримувачі гетер, ні майстри по золоту та сріблу — там не було грошей». Принагідно зазначимо, що ця ситуація ще більше поглиблювалася фактичною заборонаю спартіатам виїздити за межі полі-

са у власних справах, а іноземцям — приїздити до Спарті: очевидно, для запобігання руйнівному впливу «заграниці» на моральний клімат у «общині рівних».

Безумовно, закони, навіть найкращі, самі по собі не діють ніколи. Для того, щоб вони запрацювали, завжди потрібен механізм їх впровадження. Таким механізмом стала ціла система заборон та настанов, якими було облуптано все життя спартіатів. Регламентувалося геть усе — від спорудження будинків та виготовлення меблів (тільки за допомогою сокири та пилки, без жодних інших інструментів!) до крою одягу та форми бороди і вусів. В умовах вивільнення спартіатів від виробничої діяльності, навіть суворої заборони будь-якої праці, подібна регламентація була життєво необхідною для збереження «общини рівних». Дозвілля, яке складало привілей громадянина будь-якого античного поліса, для греків завжди ототожнювалося з навчанням, фізичним, моральним та духовним (інтелектуальним) самовдосконаленням. Дозвілля було необхідною умовою для вивільнення творчої енергії людини у будь-якій, а не тільки в орієнтованій на задоволення елементарних матеріальних потреб сфері, для реалізації себе як неповторної, унікальної особистості. Звичайно, для «общини рівних» подібна перспектива таїла смертельну загрозу: для спартанського поліса важливо було, навпаки, зробити всіх подібними, однаковими і рівними. Поставити під постійний контроль дозвілля, а значить усе незайняте військовими діями життя спартіатів — у цьому й полягало одне з основних завдань посадових осіб, і в першу чергу — ефорів. Наріжним же каменем усієї системи тотального контролю та регламентації стали сисітії.

Сисітіями (грецькою — «спільна трапеза») називалося спільне проведення дозвілля чоловіками — повноправними членами «общини рівних», яке передбачало й обов'язкові спільні трапези. Кожного місяця члени

2007. - № 9-10

ТЕМА РОКУ: «ДАВНЯ ТА СЕРЕДНЬОВІЧНА ІСТОРІЯ»

сисітш вносили «у спільний котел» певну кількість ячменю, сиру, вина та інших продуктів, що дозволяло постійно контролювати майновий стан спартіатів — у разі втрати з якихось причин клера з ілотами спартіат втрачав можливість вносити свою частку для спільних трапез, виключався з сисітїї, а отже, переставав бути повноправним громадянином, членом «общини рівних». Їжа на трапезах була лише вкрай простою, що відображало загальну простоту життя спартанської общини. Центральним блюдом була знаменита «чорна юшка» — зварені у крові шматки сала, круто посолені та здобрені виноградним оцтом. Тверда норма внесків передбачала і тверду норму споживання — кожен міг розраховувати лише на свою частку, та ще (в разі здійснення ним якихось схвальних вчинків) на додаткову порцію від царя. Таким чином, сисітїї допомагали здійснювати контроль над мірою споживання і тим самим слугували начиним вираженням принципу полісної рівності. До кожної сисітїї входило 15 чоловік, і вступ до неї новачку відкривався лише за загальної згоди — якщо хоча б один із сисітів висловлювався проти, кандидатуру відхиляли. Спартіат, який вчинив ганебний вчинок або ж виявив себе поганим воїном, не міг з'явитися на обіді і, таким чином, позбавлявся політичних прав. За столами під час трапези і взагалі в сисітїях дозволялося говорити лише на високоморальні теми, вихваляючи доблесть видатних спартіатів, та згадуючи військові бувальщини. Таким чином, сисітїї допомагали підтримувати належний моральний клімат в «общині рівних», сприяли подальшому вихованню вже повнолітніх і повноправних спартіатів і були тісно зв'язані з військовою організацією спартанського полісу.

У сисітїях, чи фідітїях (походження терміна не зовсім зрозуміле: очевидно фідітїї об'єднували декілька сисітїї, які виставлялися п'ятьма спартанськими комами) проходив увесь день

спартіатів, звичайно, не стільки у спільних трапезах, скільки в атлетичних вправах та у військовій муштрі. Разом йшли вони і на війну, яка після такого виснажливого дозвілля здавалася їм справжнім святом — адже на війні контроль над спартіатами дещо слабшав. Недивно, що, вирушаючи в похід, спартіати одягали пурпуровий хітон, намащувалися пахощами і уквітчували себе вінками. Спартанська фаланга, стрій загонів, лохів (від кожної коми по лоху), які у свою чергу склалися зі «спяних клятвою дружин» — еномотій, по 32 чоловіки одного віку в кожній. Очевидно, всі члени еномотій належали до споріднених сисітїї, що ще більше зміцнювало їх бойовий дух.

Таким чином, сисітїї були важливим структурним елементом усєї полісної організації. Другим таким важливим елементом, тісно пов'язаним з сисітїями, була система спартанського виховання, агоге. Сім'я не мала надто великого значення для чоловіка — перш за все громадянина і воїна. У ній головну роль відігравала жінка. Свобода, якою вона при цьому користувалася, була унікальною в Елладі. Дівчата змалку отримували певне виховання, метою якого була підготовка до дорослого життя, до ролі жінки і матері, здатної народжувати полісу здорових громадян. Програма виховання охоплювала, крім усього іншого, і заняття спортом у гімнастичних залах-палестрах, і танці, і музику. Дівчачі хори були справжньою прикрасою Спарти, а хороводи, які водили дівчата, збирали цілі натовпи доброзичливих глядачів. У певні свята, свята гімнопедій, вони танцювали навіть повністю оголеними, як і юнаки, причому це не вважалося чимось соромітним. Свобода жінки була такою, що в Елладі навіть ходили плітки про їх розпусту та панування над чоловіками. Втім, в умовах морально здорової спартанської атмосфери, на плітки ці ніхто не звертав уваги. Плутарх розповідає, що коли спартанській цариці

Горго одна еллінка дорікнула: «Одні ви, спартанки, робите зі своїми чоловіками, що захочете», та спокійно відповіла: «Але тільки ми одні і народжуємо справжніх чоловіків!»

Проте основна увага з боку поліса приділялася вихованню юнаків. Батько не мав права виховувати свого сина сам, а приносив новонародженого у лесху, де засідали старійшини його філі. Ті оглядали хлопчика і якщо доходили висновку, що він здоровий, то призначали йому на майбутнє клер і наказували виховувати впродовж семи років у сім'ї. Якщо ж дитина була хворобливою або ж мала фізичні вади, то її кидали в «апотети», прірву біля Тайгету.

Повна система спартанського виховання передбачала послідовне проходження трьох ступенів. Першим ступенем було виховання хлопчиків з 7 до 12 років у так званих агелах (букв.: «стадах»), кожна з яких мала особливу назву. До певної міри вони були аналогом сисітїї — сисітїї для дітей. В основу їх функціонування також було покладено певну загальнообов'язкову норму поведінки, традиційну форму колективного співтрапезництва та групових гімнастичних управ. Грамоті діти навчалися лише у межах найнеобхіднішого. Акцент робився головним чином на виконання хорових пісень воєнного характеру, в яких прославлялася доблесть, хоробрість, звитяга спартанського війська та висміювалося боягузтво. Начальниками агел були юнаки старших вікових груп, а верховний нагляд за вихованням доручали одному з найавторитетніших спартіатів.

З 12 років розпочинався новий етап у вихованні. Агели перетворювалися на ілі, загони підлітків, на чолі яких стояли ірени, найкмітливіші та найавторитетніші з юнаків, як правило, ті, хто досяг саме двадцятиліття. Виховання на цьому етапі ставало ще більш колективістським, ще більш суворим і набувало характеру військової підготовки. Тепер вони навчалися мистецтву

ТЕМА РОКУ: «ДАВНЯ ТА СЕРЕДНЬОВІЧНА ІСТОРІЯ»

2007. - № 9 - 10

володіння зброєю, відпрацьовували вишикування фаланги, тренувалися у тактичних прийомах, швидкості пересування тощо. Особливу увагу приділяли прищепленню юнакам почуття ненависті та соціальної зверхності до ілотів як до потенційних ворогів «общини рівних». З цією метою, за описом Плутарха, ілотів на очах у юнаків заставляли пити у великій кількості незмішане вино, співати непристойних пісень і танцювати бридкі танці. Цьому ж сприяла, окрім усього іншого, і практика кріптії, санкціонованих убивств ілотів, які доручали юнакам старшого віку. Водночас кріптії слугували свого роду жакливою «виробничою практикою» для юнаків, у ході якої кожен мусив продемонструвати свою спритність, хитрість і оволодіння воєнним мистецтвом — повертатися без убитого ілота у Спарту вважалося за ганебне. Часто кріптії розглядаються як своєрідні ініціації — обряди, які в епоху родоплеменного ладу супроводжували перехід людини з однієї вікової групи в іншу. Очевидно, такими ініціаціями можуть вважатися і випробування спартіатів — регулярно влаштовуванні битви між агелами, що супроводжувалися жертвоприношеннями, увінчування учасників битв, хорами та хороводами. Були й інші випробування, особливо відоме ритуальне шмагання підлітків біля олтаря Артеміді Ортії, аж поки кров юнака не оросить жертвник богині.

У 20 років завершувалося виховання юнаків окремо від дорослих і наставав третій етап виховання — вже у рамках сисітій. Він фактично тривав до 30 років, коли вважалося, що спартіат досягав повної зрілості, як правило, заводив сім'ю і вважався повністю рівноправним громадянином.

Так упродовж тридцяти років і формувався спартіат — відважний воїн, член «общини рівних», який усе своє життя підпорядковував не особистим, а загальнодержавним, загальнополісним інтересам. «Община рівних» фактично являла собою складну систему вікових класів, чолові-

чих союзів — агел, іл, сисітій, еномотій тощо, які, не порушуючи єдності спартанського суспільства, структурували його, зміцнюючи загальнополісний корпоративний дух. Внутрішню стабільність «общини рівних» забезпечував і збалансований політичний устрій, який не дозволяв окремим суспільним групам чи елементам порушувати усталену гармонію та рівновагу. Політичні органи оформлювали «общину рівних», були чітко орієнтовані на забезпечення її відтворення та збереження в умовах постійно ворожого оточення, на дотримання усіма її членами права і порядку, законів і установлень, заборон та настанов «Лікургового устрою».

Політичний устрій Спарти біля своїх витоків мав уже згадувану «родоплеменну тріаду влади». Значною мірою з трансформованих суто общинних інститутів і утворилася політична організація спартанського поліса як громадянської общини. Важливою віхою у створенні першопочаткового політичного устрою Спарти стала «Велика ретра», яку Лікург нібито отримав від дельфійського оракула і архаїчний стиль якої вказує на її дійсно давнє походження. Текст цієї ретри повністю наводить у біографії Лікурга Плутарх: «Поставити храм Зевсу Сілланійському та Афіні Сілланійській. Розділити на філи та оби. Установити тридцять старійшин з вождями сукупно. Час від часу скликати збори між Бабікою та Кнакіоном і там пропонувати та розпускати, але панування та сила хай належать народів». Цей текст досі залишається складним для тлумачення, але все ж таки дозволяє зробити ряд висновків: про розподіл за територіально-адміністративним принципом (за філами та обамй); про фіксацію влади вождів-царів-архагетів та старійшин-геронтів; і, що особливо показово, про збереження (чи може навіть посилення) влади народних зборів — апелли. Згодом за іншими, пізнішими, ретрами цей політичний устрій модифікувався,

співвідношення між окремими гілками влади ще більше збалансовувалося, виник новий інститут — ефорат, і в найважливіших своїх рисах політичний устрій Спарти був зведений до апелли, герусії, колегії ефорів та подвійної царської влади.

Вищим органом влади у спартанському полісі вважалася апелла, в якій брали участь усі повноправні громадяни (звичайно, лише чоловіки), які досягли тридцятилітнього віку. До компетенції апелли входило прийняття найважливіших рішень — оголошення війни та затвердження мирних договорів, затвердження звільнення ілотів, вибори геронтів, ефорів та військових командирів, вирішення успадкування царської влади на випадок відсутності прямих спадкоємців, затвердження принципів змін у спартанській конституції тощо. Разом з тим повноваження народних зборів не мали абсолютного характеру. Законодавством було покладено чітку межу стихійному, непідготовленому обговоренню важливих питань народними масами — тому становищу, яке пізніше Арістотель назвав охлократією, владою натовпу. Апелла могла збиратися лише ефорами, вона мала право приймати або відхиляти лише ті проекти, які виносяться на її затвердження царями та геронтами.

До герусії, чи ради старійшин (геронтів) входили 28 геронтів та двоє царів. Геронтами могли стати повноправні громадяни, яким уже виповнилося шістьдесят років. Обиралися вони в апеллі способом, названим Арістотелем «дитячим»: спеціальна комісія визначала на слух силу крику, поданого народними зборами за того чи іншого претендента — за кого кричали голосніше, той і вважався переможцем. Посада геронтів була довічною і вже тому — особливо важливою. Герусія геронтів була наділена фактично необмеженими повноваженнями. Вона засідала щоденно і керувала всіма полісними справами. Геронти могли засудити до страти, до позбавлення громадянських прав, покара-

2007. - № 9 - / 0

ТЕМА РОКУ: «ДАВНЯ ТА СЕРЕДНЬОВІЧНА ІСТОРІЯ»

ти вигнанням, порушити судову справу навіть проти царів, які також входили до складу герусії. За Плутархом, герусія була своєрідною противагою, яка забезпечувала рівновагу між народними зборами та царською владою: залежно від обставин, вона ставала то на бік царя, коли необхідно було дати відсіч демократичним зазіханням (у крайніх їх проявах), то на бік народу — для обмеження єдиновладдя. На цій підставі часто робиться висновок про аристократичний характер герусії та спартанського політичного устрою взагалі. Зауважимо у цьому зв'язку, що подібні судження не є переконливими. Справа у тому, що спартанська аристократія як соціальний стан не зафіксована у достовірних джерелах; та й взагалі, сам дух «общини рівних» не сприяв збереженню старої, ще родової аристократії. Крім того, і Плутарх, і Арістотель пишуть про обрання до складу геронтів аристократів, так би мовити, не крові, а духу — кожен (кожен!), хто прославиться своєю добродієністю, хто буде визнаний найбільш доблесним, може стати геронтом. Доблесним же, або «морально досконалим» у Спарті вважався той, хто відповідав певним вимогам: пройшов спартанське виховання, брав участь у всіх походах, отримав нагороди, які припадали на різні вікові стани, старанно відвідував гімнасії та сисітії, був хоробрим у боях та благочестивим на святах, одружився у визначений термін, завжди жив у шані, ніколи не працював, ніколи не зазнавав покарання, якими піддавали за найменшу провину чи порушення дисципліни.

Ще більш демократичною була процедура обрання до складу колегії ефорів, яка з кінця VII чи початку VI ст. до Р. Х. перетворилася фактично на ключову магістратуру політичної системи спартанського поліса. Всього обиралися п'ять ефорів (букв.: «наглядачів»), мабуть: по одному від кожної коми, причому жодних обмежень для кандидатів не існувало — кожен повноправний гро-

мадянин, якому виповнилося тридцять років, міг претендувати на цю посаду. Це була магістратура, щороку склад ефорів змінювався, і через цю посаду проходила, таким чином, значна частина спартіатів.

Колегія ефорів була наділена величезною владою. Арістотель навіть порівнює її з владою тиранів. Очевидно, вона й по значенню своєму наближається до ранньогрецької (але не пізньогрецької!) тиранії — як і ця остання. Колегія ефорів сприяла придушенню будь-якої опозиції полісним порядкам і таким чином розчистила дорогу до остаточного утвердження спартанської «общини рівних». Після впровадження «Лікургового устрою» на ефорах лежала основна відповідальність за дотримання всіма громадянами і посадовими особами його норм та установлень. Спартанське виховання, поведінка в сисітіях і вдома, приватне та суспільне життя в цілому — все знаходилося під ретельним контролем ефорів. Слідкували вони й за підневільним населенням — саме ефори, вступаючи на посаду, щороку оголошували війну ілотам та організовували проти них кріптії. Проте особливо ретельно стежили ефори за зростанням монархічних тенденцій — щомісяця вони обмінювалися з царями клятвами: царі клялися правити відповідно до спартанських законів, а ефори у відповідь зобов'язувалися зберігати царську владу недоторканою. Два ефори зобов'язані були супроводжувати царів у воєнних походах, вносити серед них ворожнечу та розбрат, щоб два царі не довіряли один одному, а, не довіряючи, не змогли б об'єднати своїх зусиль для утвердження одноосібної влади. Звідси, таким чином, впливає що влада царів у Спарті не була насправді монархічною. Цьому перешкодив уже сам двоїстий її характер — здавніх давен у Спарті правили дві царські династії — Агіадів та Евріпонтидів. Можливо, вони утворилися як відбиток сіноїкізму дорійських та ахейських общин у період завоювання Спартою до-

лини Евроту, проте на цей рахунок остаточної ясності ще немає. Важливо тільки констатувати, що царі в результаті цілого ряду поступок (спочатку, очевидно, аристократії, поки вона зберігалася, а згодом — спартанській общині в цілому) поступово втрачали значну частину своїх повноважень, підкорилися контролю і всяким обмеженням з боку інших органів влади — апелли, герусії та, особливо, колегії ефорів.

Водночас слід з усією чіткістю ще раз сказати: особливістю спартанського політичного устрою було те, що кожен з органів влади не мав рішучої переваги, але й не був цілком підкорений іншими. Царська влада, попри всі обмеження, утримала за собою цілий ряд важливих повноважень: царі вважалися верховними головнокомандуючими спартанського війська, а це в умовах милітаризованої атмосфери «общини рівних» уже саме по собі надавало їм значного авторитету; царям підкорялися численні військові командири — полемархи, лохаги, пентекостери, еномотархи, які, безумовно, знаходилися під значним впливом своїх головнокомандуючих; зрештою, у найближчому оточенні царів завжди виступали кращі воїни, а значить — найавторитетніші громадяни Спарті. Тож не дивно, що царі користувалися традиційними почестями та повагою впродовж майже всієї спартанської історії.

На завершення теми замислимось над характером спартанського поліса. У науковій літературі він оцінюється по-різному — як аристократичний, олігархічний чи демократичний. Причини подібних розбіжностей криються у складності спартанської системи, її важко визначити однозначно. Власне спартанський поліс, «община рівних», очевидно, дійсно мусить бути визнаний за демократичну, хоча й досить примітивну систему. Олігархічних же рис йому надавали переїки та ілоти, над якими здійснювали своє панування спартіати.